

ERMƏNİLƏRİN TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA KÖÇÜRÜLMƏSİ PROSESİ BARƏDƏ

Zaur ƏLİYEV,

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Zaur.aliyev@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *İrəvan, bölgə, əhali, coğrafi, dəyişmələr, köçürülmə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ирван, регион, население, география, изменения, переселение.*

KEY WORDS: *Iravan, region, population, geography, changes, resettlement.*

Ermənilərin min illər boyu öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman soyqırımı, repressiya törətmələrinə və onları əzəli yurdundan qovulmasına şərait yaradan amillərdən biri də dünya ictimaiyyətinin bu məsələ qarşısında səssiz qalmasıdır. Əslində, ermənilərin buradakı iddialarının kökü çox illər əvvələ gedir.

XVIII əsrin əvvəllərində əsasən müsəlmanlardan ibarət olan yerli camaatın narazılığını və müqavimətini görən I Pyotr planlarını həyata keçirmək üçün Gilan, Mazandaran, Bakı və Dərbənddə ermənilərin və xristianların yerləşdirilməsini vacib sayırdı. Bu ideyanın arxasında gizlənən məqsədləri isə belə qruplaşdırmaq olar:

1. İran və Türkiyənin Cənubi Qafqazda Rusiyadan daha böyük olan nüfuzuna qarşı bu bölgədə siyasi dayaqlarını yaratmaq;
2. Şərqlə dair gələcək planlarını həyata keçirmək üçün Azərbaycanın, eləcə də İranın qarşısı hesab etdikləri Qarabağda erməni üstünlüyünü təşkil etmək;
3. Erməniləri Türkiyə ilə sərhəddə yerləşən Naxçıvan və İrəvana köçürərək eyni soy-kökdən olan iki qardaş millətin gələcəkdə baş tuta biləcək istənilən yaxınlaşmasının qarşısını almaq (bu məqsəd Rusiyanın sonrakı siyasətində, xüsusilə sovet dövründə soydaşlarımızın sərhədyanı bölgələrdən köçürülməsində daha aydın sezilir);
4. Ticarətdə şöhrət qazanmış ermənilərdən Şərqlə ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün istifadə etmək (bu barədə S.N.Qlinkanın 1831-ci ildə çapdan çıxmış, sonralar bir neçə dəfə yenidən nəşr olunmuş kitabından oxuyuruq: “Şərqdə öz ticarətini genişləndirmək istəyən Pyotr erməniləri nəzərindən qaçıra bilməzdi... O, faydalı həmvətəndaşlar kimi erməniləri Rusiyaya daxil olmağa dəvət etmiş və bir dindəş kimi onları himayə etməyə və qorumağa inandırmışdır”) [1, s.8].

Əsas I Pyotr tərəfindən qoyulan bu siyasəti sonralar Rusiyanın digər çarları davam etdirdi. 1768-ci ildə II Yekaterina ermənilərin himayə edilməsi barədə əmr imzalayır. 1802-ci ildə çar I Aleksandr P.D.Sisianova yolladığı məktubunda yazırdı: “Hər nə olur-olsun ermənilər Azərbaycanın ... bu və ya digər xanlıqlarında istifadə olunmalıdır”. Beləliklə, öz dövlətlərinə malik olmayan ermənilər bu məqsədə çatmaq üçün Rusiyanın imperiya siyasətinin həyata keçirilməsində alət rolunu oynadılar.

Qərbi Azərbaycan ərazisi əhalisinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi

Gürcüstanı ilhaq etməsi və 2000-dək erməninin Loru-Pəmbəkə köçürülməsi ilə başlamışdır. Bu, 1805-ci ildə də davam etmişdir. Rusların İrəvanı tutmasında isə ermənilər daha çox maraqlı idilər. Belə ki, erməni vilayətinin rəisi 21 may 1828-ci ildə Paskeviçə yazırdı: “Erməni Hakan Harutyuna Abbas Mirzənin ordusunda topçu kimi xidmət edərkən döyüş zamanı top atəşini rus qoşununa deyil – İrəvan xanının qoşunlarına yönəlmişdi” [2, s.5].

Türkmənçay müqaviləsinin martın 20-də təsdiqi ilə I Nikolay erməni vilayəti yaradılması haqqında fərman verdi. Erməni vilayəti İrəvan, Naxçıvan əyalətlərinə, Ordubad dairəsinə bölündü. 1829-cu ildə Paskeviçin tapşırığı ilə İvan Şopen kameral siyahıyaalma keçirdi. Erməni vilayətində 81743 müsəlman, 25131 yerli erməni yaşayırdı. İndiyədək bu ərazidə pərakəndə halda yaşamış ermənilər 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq buraya kütləvi şəkildə köçürülürdü. Müqavilənin bu maddəsində yazılır: “Məmur və sakinlər bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birgə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumətin və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Daşınmaz mülkə gəldikdə, onun satılması və ya öz xoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir” [3, s.272-273].

Rusiyanın İrəndəki səfiri Qriboyedovun təşəbbüsü ilə İran erməniləri işğal olunmuş ərazilərə köçürüldü. Bu zaman müsəlman əhalisi yaylaqda olduqlarından gəlmələr onların evlərində yerləşdirilirdi. İ.Şopenin siyahıyaalmasına görə, İrəvana 23568 nəfər, Naxçıvana 10652 nəfər, Ordubada 1340 nəfər, yəni ümumilikdə 35560 erməni köçürülmüş, beləliklə, erməni vilayətində onların sayı 60691-ə çatmışdır. İrəvan xanlığı ərazisindən qaçıb Şərqi Anadoluda məskunlaşan azərbaycanlılar Rusiyanın oraya hücumu ilə növbəti dəfə Türkiyənin içərilərinə doğru qaçqın düşməyə məcbur olmuşdular. 2 (14) sentyabr 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə uyğun olaraq, Türkiyənin işğal edilmiş ərazilərində qalan ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə Rusiyanın tabeliyinə keçmək hüququ verilmişdir. İ.Şopenin hesablamasına görə, bunun əsasında İrəvan, Naxçıvan və digər ətraf ərazilərə 21666 erməni, 324 nəfər yezidi kürdü köçürülmüşdü. Nəticədə, əvvəllər erməni vilayətində cəmi 25131 nəfər erməni varsa, indi 82397 nəfər oldu və 81749 nəfər müsəlmanı üstələdi. Beləliklə, 1828-1830-cu illərdə Zaqafqaziyaya 40 min İran, 84 min Türkiyə ermənisi köçürmüşdü. 1828-1832-ci illərdə İrəvandan və Türkiyədən köçürülmüş ermənilərin İrəvan xanlığının ərazisində məskunlaşması azərbaycanlıların öz doğma yerlərindən qovulması (deportasiya) və oralarda ermənilərin yerləşdirilməsi prosesinin başlanğıc mərhələsidir [4, s.73-74].

Buradan belə aydın olur ki, İrənda, demək olar, erməni qalmamış, onların hamısı Şimali Azərbaycana köçürülmüşdü. Ermənilər əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda yerləşdirilirdi. Bu torpaqlarda tədricən gələcək erməni dövlətinin təməlləri qoyulurdu. Çox keçmir ki, I Nikolayın 21 mart 1828-ci il fərmanına əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni vilayəti yaradılır. XX əsrin I rübündə Qarabağın dağlıq hissəsində erməni muxtariyyətinin əsasının qoyulması və son Qarabağ hadisələri bu prosesin məntiqi nəticəsidir. Əgər Lazarev erməniləri gələcəkdə qurulacaq dövlətlərinin mərkəzi kimi gördükləri İrəvanda yerləşdirməyə üstünlük verirdisə, digər erməni general Madatov öz xalqını Qarabağa köçürərək burada erməni mərkəzi yaratmağa səy göstərirdi [5, s.63-64].

Rus-türk müharibəsinin (1828-1829-cu illər) gedişində və müharibədən sonra Azərbaycana yeni erməni axını başladı. Hələ XX əsrin əvvəllərində görkəmli publisist və naşir V.L.Veliçko yazırdı ki, “hər bir qafqazlı bilir ki, ermənilərin əksəriyyəti buraya XIX əsrin I yarısında Türkiyədən qaçıb gəlmişlər, onlar yerli əhali deyillər” [6, s.63]

Ədirnə müqaviləsindən sonra Ərzurum, Qars və Bəyaziddən 90 minə yaxın erməni köçürüldü. Köçürülənlər Axaltsix, Axalkalaki, Borçalı ilə yanaşı, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ torpaqlarında yerləşdirilirdi. Bu köçürülməni Maqda Neyman da təsdiqləyir: “1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra 40 min İran ermənisi Paskeviçin başçılığı ilə Qafqaza köçürülmüşdür. Ədirnə sülh müqaviləsindən sonra Türkiyə ermənilərinin də taleyi belə oldu. Ərzurumdan və başqa vilayətlərdən arxiyepiskop Baqratunun başçılığı ilə 90 min nəfər Qafqaza köçmüşdür [7, s.24].

Gülüstandan fərqli olaraq, Türkmənçay Azərbaycanın gələcək bələlərinin ilkin addımı idi. Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycanımızın Arazın güneyindəki 210 min kv.km ərazisi İrana, 130 min kv.km. ərazisi isə Rusiyaya qatıldı. Bu, Azərbaycan türklərinin vahid tarixi torpaqlarının parçalanması demək idi. Qlinkanın yazdığı kimi, “Türkmənçayla həmhüddü kəndlərin erməniləri Qarabağa yollandılar”.

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan dərhal sonra – fevralın 14-də Lazarev elə oradaca Paskeviçə göndərdiyi raportunda xatırladı ki, ermənilər müharibə zamanı qələbəmiz üçün mümkün olanı etmişlər və indi evlərini qoyub Rusiya əyalətinə keçmək istəyirlər. Ermənilərin sürətlə və rahat köçürülməsi üçün Lazarev təklif edirdi:

- 1) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün Paskeviç ona kağız versin və həmin kağızda köçənlərə verilən güzəştlər göstərsin;
- 2) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün erməni dilini bilən lazımı qədər ştab və ober zabitlər təyin etmək onun ixtiyarına verilsin;
- 3) İqlim şəraitinə görə köçürmə işlərinin ləngiyə biləcəyi yerlərdə rus ordusu gözləsin və ordu köçənləri müşayiət etsin;
- 4) Kasıb köçkünlər üçün xəzinədən vəsait ayrılısın [8, s.25-32].

Üç ay yarım ərzində 8 min erməni ailəsi Araz çayını keçdi. Beş mindən artıq erməni ailəsi Araza yaxınlaşarkən 24 aprel 1828-ci ildə Paskeviç Lazarevə tapşırıq verdi ki, “köçkünlərin böyük hissəsini, ən kasıbları Qarabağa getməyə təhrik etsin”. Lazarev tapşırığı can-başla yerinə yetirdi. Qlinkanın yazdığına görə, Lazarev “erməni köçkünlərinin böyük bir hissəsini yol xərci ilə təmin etməklə İrəvan xanlığına və Qarabağ xanlığına getməyə inandırıldı”.

1911-i ildə N.İ.Şavrov 1828-1830-cu illər ərzində 40000 İran və 84600 Türkiyə ermənisinin Yelizvetpol və İrəvan quberniyalarında yerləşdirilməsini qeyd etmiş, onların, xüsusən “Yelizvetpol quberniyasının dağlıq hissəsində və Göyçə gölü sahilində məskunlaşdırıldığını” vurğulamışdı. Şavrov həm də yazmışdı ki, Zaqafqaziyada yaşayan bir milyon üç yüz min ermənidən bir milyondan artığı gəlmədir [9, s.61].

A.Y.Xan-Aqov 1887-ci ildə yazmışdır ki, 1825-1826-cı illərdə İrandan Zaqafqaziyaya 18 minə yaxın erməni ailəsi köçmüşdür. Bu fakt Qlinka, Şavrov və digər rus müəlliflərində yoxdur. Onlar, məlum olduğu kimi, Zaqafqaziyaya 1828-ci ildən başlayan erməni axınını təsdiq etmişlər. Əgər Xan-Aqovun dediyi həqiqətdirsə, onda Şavrovun gətirdiyi fakta - Zaqafqaziyada

yaşayan bir milyon üç yüz min ermənidən bir milyonunun gəlmə olmasına 90 min də əlavə edilməlidir. Zənnimcə, Xan-Aqova inanmamağa əsas yoxdur. Çünki o, məsələ ilə bilavasitə məşğul olmuş, xüsusən Cavanşir qəzasının kəndlərinin vəziyyətini tədqiq etmiş və sözügedən 18 min ailənin bir hissəsinin məhz Cavanşir elində məskunlaşmasını, daha konkret, Maraqlı, Canyataq, Yuxarı Çaylı və Aşağı Çaylı kəndlərini bina etməsini vurğulamışdır [10, s.62].

Köçkün ermənilər Qarabağdan kənarda da yerləşdirilmişdir. Məsələn, 30-cu illərdə İrandan gələn ermənilər Göyçay qəzasında Gərməxana kəndini və Şamaxı qəzasında Zarhu kəndini salmışdılar. İran və Türkiyədən köçürülən ermənilərin nə qədərində Azərbaycanı yerləşdirilməsi hələ dəqiqləşdirilməmişdir. Ümumi şəkildə demək olar ki, həmin ermənilərin əsas hissəsi çarizmin rəsmi siyasətinə və Paskeviçin konkret göstərişinə əsasən (“müsəlman vilayətlərində xristian əhalisini nə qədər mümkündürsə çoxaltmaq”) müsəlman vilayətlərində yerləşdirilmişdir. 1828-1832-ci illərə qədər İrəvan xanlığında əhalinin mütləq çoxluğunu azərbaycanlılar təşkil edirdilər. İrəvan əyalətində azərbaycanlılar (müsəlman) 16075 ailə, yerli ermənilər 4428 ailə idi. Lakin 1828-1832-ci illərdə Rusiyanın təhriki və köməyi ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin köçüb gəlmələri bu nisbəti dəyişdirmişdir. Həmin illərdə İrəvan əyalətinə İrandan 4559 ailə, Türkiyədən 3674 ailə köçüb gəlmişdir. 1828-1832-ci illərdə İrəvan əyalətinin kameral təsvirinə görə İrəvan şəhərində əhalinin nisbəti belə idi: azərbaycanlılar 1807 ailə, yerli ermənilər 567 ailə, gəlmə ermənilər: İrandan 366 ailə, Türkiyədən 11 ailə. İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət idi. Bu mahallarda 1828-32-ci illərdə müsəlmanların, yerli və gəlmə ermənilərin sayı aşağıdakı kimi idi: Qırxbulaq mahalında müsəlmanlar 81 ailə, yerli ermənilər 262 ailə və gəlmə ermənilər İrandan 216 ailə, Türkiyədən 38 ailə; Zəngibasar mahalında müsəlmanlar 910 ailə, yerli ermənilər 133 ailə və İrandan gəlmə ermənilər 442 ailə; Qarabasar mahalında müsəlmanlar 753 ailə, yerli ermənilər 34 ailə və İrəvandan gələn ermənilər 1211 ailə; Şərur mahalında müsəlmanlar 1305 ailə və İrandan gələn ermənilər 336 ailə; Sürməli mahalında müsəlmanlar 709 ailə, yerli ermənilər 935 ailə, gəlmə ermənilər İrandan 299 ailə, Türkiyədən 261 ailə; Seyidli-Ağsaxlı mahalında müsəlmanlar 311 ailə, yerli ermənilər 560 ailə; Abaran mahalında müsəlmanlar yox idi, yerli ermənilər 11 ailə, gəlmə ermənilər İrandan 330 ailə, Türkiyədən 1116 ailə; Göyçə mahalında müsəlmanlar 999 ailə, yerli ermənilər 15 ailə və Türkiyədən gəlmə ermənilər 1485 ailə təşkil edirdi.

Beləliklə, 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən Azərbaycana rəsmi olaraq 124 mindən çox erməni köçürüldü. Qeyri-rəsmi köçürülənləri də nəzərə alsaq, onların 200 min nəfərdən çox olduğunu söyləyə bilərik. Bu köçürülmələr nəticəsində İrəvan və Naxçıvanla yanaşı, Qarabağ əhalisinin də etnik tərkibi kəskin dəyişikliyə məruz qaldı. 1823-cü ildə Yermolov və Moqilyevski tərəfindən tərtib olunmuş vergi sənədinə görə, həmin vaxt Qarabağda yaşayan 20095 ailədən 4366-sı (21,7%) erməni ailəsi olmuşdur [11, s.42]

Sənədin tərtibində duyulan ermənipərəst, şovinist əhval-ruhiyyənin rəqəmlərə təsir edib-etmədiyini deyə bilmərik, lakin Kürəkçay müqaviləsindən keçən 18 il ərzindəki köçürülənlər və qriqorianlaşmış albanları da hesaba almaqla, siyahıdakı erməni ailələrinin sayı 4366-ya çatmışdır. 1832-ci ilin rəsmi siyahıyaalınmasında isə Qarabağ əhalisinin 64,8%-nin müsəlmanlardan, 34,8%-nin ermənilərdən ibarət olduğu göstərilmişdir.

Amerika alimi Castin Makkarti Azərbaycana erməni köçürmələrinə münasibət bildirərək

deyirdi ki, 1828-1920-ci illərdə 2 milyondan çox müsəlman yaşadıkları ərazilərdən sürgün edilmiş, dəqiq məlum olmayan sayda insan isə öldürülmüşdür. Onun fikrincə, Şərqi Anadoluya 2 dəfə (1828 və 1854-cü illərdə) hücum edən ruslar qayıdarkən 100 min erməni özləri ilə gətirmiş, sürgün olunmuş və qətlə yetirilmiş azərbaycanlıların evlərində yerləşdirmişlər. Tanınmış Türkiyə tarixçisi Sədi Koçaş “Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri” kitabında yazır ki, “Gümrü, İrəvan və Göyçə gölündən şərqdəki bölgədə ermənilərin sıxlığını saxlamaq yalnız sonradan, Türkiyədən köçən 200 minə qədər erməninin oradan qovulmuş müsəlmanların yaşadıkları kəndlərə yerləşdirilməsi sayəsində mümkün olmuşdur” [12, s.133].

ƏDƏBİYYAT

1. S.N.Qlinka. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. 1995, 128 s.
2. Тайные известия от 13. 15, 17 ноября 1827 г. ЦГВИА, ф. 476, а. 1
3. Полное собрание законов Российской империи. Собр. второе, т. III. 1828. СПб., 1830
4. О.И.Попова, Грибоедов в Персии в 1818-23 гг., М. (1929)
5. Н.Н.Шавров. Новая угроза русскому дьлу в Закавказье; предстоящая распродажа Мугани Инородцамь. С.Петербург: 1911.
6. Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: “Элм”, 1990—224 с.
7. Maqda Neyman. Ermənilər, onların tarixi və müasir vəziyyəti. Sankt-Peterburq: 1899
8. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Bakı: 1998.
9. Н. Н. Шаврова. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам; Записка генерального консула России в Эрзеруме Маевского. Баку: Элм, 1990-156 с.
10. Köçərli T. Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı: 1998.
11. Az.SSR EA-nın xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyasından, 1988, N3.
12. Sədi M. Koçaş, “Tarixdə ermənilər və türk erməni münasibətləri”, Bakı: 1998.

Заур Алиев

О ПРОЦЕССЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ АРМЯН НА ИСТОРИЧЕСКИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЗЕМЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье просматривается процесс переселения армян на территорию Северного Азербайджана в течении последних столетий, анализируется его динамика, цели, причины, последствия. Отмечается, что с целью укрепления основ империи и держать под контролем мусульманское население на Южном Кавказе осуществляемая имперской Россией политика проводилась непрерывно в течении всего этого времени.

Zaur Aliyev

ABOUT PROCESS OF RESETTLEMENT OF ARMENIANS TO THE HISTORICAL AZERBAIJANI TERRITORIES

SUMMARY

The article reviews the process of resettlement of Armenians to the territory of Northern Azerbaijan during the last centuries, analyzes its dynamics, goals, causes, consequences. It is noted that the policy pursued by the imperial Russia with the aim of strengthening the foundations of the empire and keeping the Muslim population under control in the South Caucasus was carried out continuously throughout this time.